

BESSARIONIS

S. R. E. Cardinalis, Constantinopolitani
Patriarchae

DE SACRAMENTO EUCHARISTIAE.

Die Handschriften des griechischen Textes wie der lateinischen Übersetzung habe ich früher schon namhaft gemacht¹. Als weiterer lateinischer Druck ist noch eine Ausgabe zu nennen: Argentorati, Ex aedibus Schurerii 1513². Den griechischen Text veröffentlichte ich erstmals in der Festschrift - M. Grabmann: Geisteswelt des Mittelalters. Studien und Texte. Münster i. W. 1933, S. 1373—1411. Ich lege ihn hier nochmals vor mit mehrfachen Verbesserungen nebst Berichtigungen, die sich aus erneuter Vergleichung mit den Handschriften ergaben.

Vorlage des hier gebotenen griechischen Textes ist der Cod. Marc. gr. 527, fol. 106—142^v (= M), ein Sammelband, in dem Bessarion selber mehrere seiner Schriften in chronologischer Reihenfolge vereinigt hat³. Der hier überlieferte Text ist eine Reinschrift, in der eine zweite Hand (= M²) zuweilen Verbesserungen vorgenommen und Nachträge am Rande gegeben hat. Auf Grund von Beobachtungen in anderen Handschriften Bessarions, wie Cod. Marc. gr. 199 und Cod. Vat. gr. 1435, vermute ich hier des Verfassers eigene Hand⁴. Verglichen habe ich diesen Text mit dem Cod. Vindobon. Theol. gr. 257, fol. 77—119 (= B) und dem Cod. C 136 der Bibliotheca Vallicellana (= V). Hierbei ergab sich, daß B aus einer Vorlage stammt, die einzelne Verbesserungen von M², aber nicht alle Nachträge von M² aufwies. B ist im ganzen eine sorgfältige Nachschrift, zeigt aber auch einige Lesefehler und Auslassungen. Zuweilen enthält aber schon M Flüchtigkeiten. V kommt, als eine spätere Abschrift aus anderer Vorlage mit recht vielen Willkürlichkeiten und Verderbnissen, für die Textgestalt nicht weiter in Frage.

¹ L. Mohler, Kardinal Bessarion I, Paderborn 1923, 243 n. 1.

² Die Angabe eines Druckes v. J. 1462 bei Scheeben-Atzberger, Handbuch der Kath. Dogmatik IV, Freiburg i. B. 1898, S. 619, scheint ein Versehen zu sein.

³ Vgl. darüber L. Mohler a. a. O. I 52 n. 1.

⁴ Vgl. Bessarionis In Calumniatorem Platonis libri IV ed. L. Mohler (Paderborn 1927) p. VII.

Κυρίου Βησσαρίωνος

Ἐπισκόπου Τουσκουλανοῦ,

τῆς ἱεροαγίας Ῥωμαϊκῆς ἐκκλησίας καρδινάλεως,

νυνὶ δὲ καὶ θείᾳ χάριτι πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως, Ῥώμης νέας, 5

Περὶ τοῦ τῆς ἱερᾶς εὐχαριστίας μυστηρίου

καὶ ὡς τοῖς τοῦ Κυρίου ῥήμασι μάλιστα τελειοῦται τε καὶ ἱεουργεῖται.

1. Τοῦ ἱεροῦ τῆς συνάξεως καὶ εὐχαριστίας μυστηρίου τῷ ὄντι ἱεροῦ ὄντος καὶ θείου — δι' αὐτοῦ γὰρ υἱοὶ θεοῦ, κληρονόμοι, συγκληρονόμοι καὶ σύσσωμοι τοῦ δεσπότη γινόμεθα ἀξίως αὐτοῦ μεταλαμβάνοντες — ζητεῖται παρά γε 10 Χριστιανοῖς, τίσι ποτὲ ῥήμασι μάλιστα τῶν ἐν τῇ θείᾳ ἱεουργίᾳ λεγομένων πολλῶν γε ὄντων τὸ θεῖον τοῦ κυρίου σῶμα τελεῖται καὶ ἱεουργεῖται. ἔνιοι μὲν γὰρ τάδε, ἔνιοι δὲ τάδε νομίζουσι τὸ πᾶν ἀπεργάζεσθαι. Λατῖνοι μὲν γὰρ τῶν παρ' αὐτοῖς ἱερῶν διδασκάλων Ἀμβροσίου, Αὐγουστίνου καὶ Γρηγορίου
- B 77^v τοῦ Διαλόγου πρὸς πολλοῖς ἄλλοις οὕτω διαρρήδην λεγόντων τὰ τοῦ σωτῆρος 15 ἡμῶν ῥήματα· »τοῦτό ἐστι τὸ σῶμά μου« καὶ »τοῦτό ἐστι τὸ αἷμά μου« τὸ πᾶν δύνασθαι διῆσχυρίζονται, ματαίαν τε ἄνευ αὐτῶν καὶ ἀτελεῖ πᾶσαν ἀνθρωπίνην ἂν εἶναι εὐχὴν. Γραικοὶ δὲ καὶ αὐτοί, καὶ τούτων μάλιστα οἱ
- M 106^v γε νεώτεροι, Ἰακώβω τῷ θεαδέλφω, Βασιλείῳ καὶ Ἰωάννῃ τῷ Χρυσοστόμῳ ἰσχυρίζομενοι, ἀνδράσιν ὅτου ἂν εἶποι τις ἀνταξίως, οὐ τοῖς αὐτοῦ τοῦ Χριστοῦ 20 ῥήμασιν, ἀλλὰ τισιν ἐπομέναις τῶν ἱερέων εὐχαῖς τε καὶ παρακλήσεσι τὸ τίμιον ἱεουργεῖσθαι τοῦ Χριστοῦ σῶμα καὶ αἷμα διαβεβαιοῦνται. πολλῶν γὰρ μετὰ τὰ κυριακὰ ῥήματα οἱ προειρημένοι διδάσκαλοι ἐν τῇ παρ' αὐτῶν ἐκτεθειμένῃ τῆς ἱερᾶς κοινωνίας τελετῇ ἔτι τε ἄρτον καὶ οἶνον τὰ προκείμενα δῶρα καλοῦσιν καὶ ἀντίτυπα τοῦ σώματος καὶ αἵματος, καὶ τὸ πνεῦμα τὸ 25 ἅγιον ὥστε κατελθεῖν ἐπ' ἐκεῖνα πολλαῖς ἐπικαλοῦνται δεήσεσι καὶ ἀγιάσαι αὐτὰ καὶ ἀναδειξαι αἷμα καὶ σῶμα δεσποτικόν. τοσαύτης τοίνυν περὶ τοῦ τοιούτου καὶ τοσοῦτου πράγματος ὄντος παρά Γραικοῖς καὶ Λατῖνοις ἀμφισ-
- B 78 βητήσεως, εἰ μὲν μόνοι οἱ νῦν Λατῖνοί τε καὶ Γραικοὶ ἀλλήλοις διεφέροντο περὶ τούτων, ῥᾶον ἂν τις περὶ αὐτῶν εἶπε τὰ δοκοῦντα καὶ λόγοις ἂν τὰ λεγόμενα 30 κατασκευάζειν ἐπεχείρει. ἐπεὶ δ' αὐτῶν τῶν κοινῶν διδασκάλων τε καὶ πατέρων ἡ δοκοῦσα αὕτη ἀντίθεσις ἄπτεται — ἐκεῖνοι γὰρ οἱ οὕτω λέγειν τε καὶ διδάσκειν δοκοῦντες —, αὐτοὶ μέσοι τούτων γενόμενοι δαιτητᾶς τε ἑαυτοὺς καθιστάναι καὶ ψῆφον τιθέναι οὐκ ἂν ἐτολμήσαμεν ὄλως, εἰ μὴ κάκεινους συμφωνοῦντας
- M 107 ἀλλήλοις προῦκειτό τε καὶ ἠλπίζετο δεῖξαι, καὶ ἅμα ἢ τε τῶν αἰτησαμένων 35 δικαία κατήπειγε δέησις, ἢ τε τῆς τοῦ γένους ὠφελείας ἐπιθυμία ἑαυτῶν

Bessarionis

Episcopi Tusculani,
Sanctae Romanae Ecclesiae Cardinalis, Constantinopolitani
Patriarchae

5

De Sacramento Eucharistiae

et quibus verbis Christi corpus conficiatur.

Sacrum divinumque est eucharistiae mysterium, per quod filii Dei 1.
et haeredes et cohaeredes et eiusdem cum Domino corporis efficimur,
cum digne eo participamus. Sed quaeri inter Christianos solet, quibus
10 potissimum verbis intra solemnes missarum ritus sacrosanctum Domini
corpus et sanguis conficiatur. Alii enim hoc facere alia existimantes,
Latini Ambrosium, Augustinum, Gregorium aliosque doctores
suos secuti, cum doctrina, tum vitae sanctitate praestantes, illa Domini
verba id facere manifestissime asseverant: *Hoc est corpus meum*, et:
15 *Hic est sanguis meus*, vanamque prorsus sine iis esse orationem sacer-
dotis opinantur. Graeci vero, praesertim recentiores, cum Iacobo
fratre Domini, Basilio et Chrysostomo sentientes, singularis exempli
et sanctimoniae viris, non illis Salvatoris nostri verbis Christi corpus
et sanguinem confici putant, sed quibusdam quae sequuntur precibus
20 sacerdotum. Quibus in missarum officiis, quae singuli quique eorum
composuere, diu post recitationem verborum Domini, quae supra
memoravimus, adhuc panem et vinum oblata Deo munera appellant
et Spiritum sanctum, ut super ea descendat, benedicat, sanctificet, ac
corpus et sanguinem Domini efficiat, invocant et precantur. Cum talis
25 itaque tantaque sit de re maxima inter Latinos Graecosque dissensio,
siquidem inter praesentes tantum ac nostrae aetatis viros contro-
versia foret, facilius de iis posset quivis pro sua opinione disserere.
Cum vero inter communes ecclesiae doctores, veteresque et sanctissimos
patres nostros contentio agitetur — ii sunt enim, qui et dissentire
30 invicem et, ut alii quoque dissentiant, facere videntur — ipse me inter
eos arbitrium constituere haud temere praesumpsissem, nisi me et iuste
precantium petitiones ac cupido utilitatis nostrorum hominum, quorum
salutis et gloriae semper avidissimus fui, ad id mei ipsius oblitum
compulissent, et illos inter se concordem reddere divino fretus auxilio
35 sperarem. Ut igitur recte nostra procedat oratio, et veritas rei, quam

M = Marc. gr. 527. B = Vindobon. Theol. gr. 257. V = Vallicellan. C 136.

4 καρδηνάλεως *Codd. ms.* | 6 εὐχαριστίας *Codd. ubique* | 20 τοῦ Χριστοῦ M τοῦ B om.

ἐπιλελῆσθαι ποιήσασα πρὸς τοῦτο ἡμᾶς συνήλευσεν. ἐσμέν γὰρ δὴ Γραικοὶ καὶ αὐτοὶ καὶ τῆς τῶν οἰκείων δόξης τε ἅμα καὶ σωτηρίας ἐπιθυμηταί. Ἰν' οὖν καθ' ὁδὸν ἡμῖν ὁ λόγος προτοὶ καὶ σαφὲς ὡς οἶόν τε γένοιτο τὸ ζητούμενον, χρή τινα προὑποθέμενον τῶν ἀναγκαίων περὶ τὸ πρᾶγμα οὕτως ἐπὶ τὸ ἀμφισβητούμενον κατελθεῖν.

5

2. Εἰδέναι τοίνυν ἀνάγκη πρό γε τῶν ἄλλων ἀπάντων τό τε τῆς ἱερᾶς κοινωνίας τοῦτο δὴ τὸ νῦν ἡμῖν προκείμενον τὰ τε λοιπὰ τῆς ἐκκλησίας μυστήρια διὰ τοῦτο κεκλήσθαι μυστήρια, ὅτι ἄλλο μὲν τὸ ὁρώμενον, ἄλλο δὲ τὸ νοούμενον ἔχουσιν, εἴπερ αἰσθητὰ μὲν τὰ ὁρώμενα, πνευματικὰ δὲ τὰ νοούμενα, ὅθεν καὶ πνεῦμα καὶ ζωὴν λέγεσθαι. »τὰ γὰρ ῥήματα«, φησὶν ὁ κύριος, »ἃ ἐλάλησα ὑμῖν πνεῦμά ἐστι καὶ ζωή.« τούτων τε τῶν μυστηρίων ἕκαστον διχῶς λαμβάνεσθαι· εἶναι γὰρ μυστήριον τὸν μὲν ὡς ἄλλου σημαντικόν, τὸ δ' ὡς ὑφ' ἑτέρου γε σημαινόμενον. τὸ μὲν πρῶτον σημεῖον λέγεσθαι τε καὶ εἶναι, τὸ δὲ δεύτερον πρᾶγμα. καὶ πᾶσαν γὰρ θεολογικὴν διδασκαλίαν κατὰ τὸν θεῖον Αὐγουστίνον ἢ περὶ πράγματα ἢ περὶ σημεῖα καταγίνεσθαι. καὶ πράγματα μὲν εἶναι τὰ ὑπὸ τινων σημαινόμενα σημείων, σημεῖα δὲ οἷς τὰ πράγματα σημαίνεται. εἰ γὰρ καὶ πᾶν σημεῖον πρᾶγμά ἐστιν — τὸ γὰρ μηδὲν πρᾶγμα ὄν οὐδ' ἂν ὄλως εἶη, καὶ διὰ τοῦτο οὐδ' ἂν εἶη σημεῖον —, ἐνταῦθα μέντοι σημεῖον ἰδίως λέγεσθαι οὐ τὸ πρᾶγμα τὸ σημαινόμενον, ἀλλὰ μόνως τὸ σημαῖνον σημεῖον, ἢ σημεῖον καὶ οὐχ ἢ πρᾶγμά τι ἐστίν. ὥσπερ τὸν καπνὸν οὐχ ἢ τὸ δέ τι καὶ οὐσίαν εἶτε πρᾶγμα, ἀλλ' ἢ σημεῖον μόνον, σημεῖον πυρός, ὄντος γέ τινος καὶ πράγματος, εἶναι. τὸ μὲν δὴ σημεῖον εἶναι τι καὶ πρᾶγμα, πρᾶγμα δὲ οὐ πᾶν καὶ σημεῖον ἤδη ἑτέρου εἶναι. εἶναι γὰρ τινα ὡς σημαινόμενα μόνως, οὐ μέντοι καὶ ὡς σημεῖα σημαίνοντα.

3, 1 Δῆλα δὲ τὰ λεγόμενα ἕκαστον τῶν θείων μυστηρίων προχειριζόμενοις. ἐν γὰρ τῷ ἱερῷ λόγου χάριν βαπτίσματι ἢ μὲν δι' ὕδατος λουσίς εἶτε καὶ ἐκπλυσίς τῆς σαρκὸς οὕτως ἐστὶ μυστήριον, ὡς μόνον σημεῖον τῆς γε τῶν ἁμαρτημάτων ἀπολούσεώς τε καὶ ἐκπλύσεως. αὐτὴ δὲ ἡ τῶν ἁμαρτιῶν ἄφεσις τὸ σημαινόμενον ἱερὸν ἐστὶ πρᾶγμα, ὃ οὐκέτι ἄλλο περαιτέρω σημαίνει. οὕτω δὴ καὶ ἐπὶ τῶν ἄλλων. καὶ ἐπὶ τῆς ἱερᾶς τοίνυν εὐχαριστίας τὸ μέντοι ἱερὸν σημεῖόν ἐστι μόνον ὡς τὸ τοῦ ἄρτου καὶ οἴνου αἰσθητὸν τε καὶ ὄρατὸν εἶδος, τὸ δὲ πρᾶγμα ὡς αὐτὸ τὸ ἀληθὲς καὶ ζωοποιὸν τοῦ δεσπότου σῶμα καὶ αἷμα τὸ ἐκ τῶν ἀχράντων τῆς ἀγίας παρθένου αἱμάτων ἀναληφθέν. ἀλλὰ τοῦτο ἴδιον ἔχει παρὰ τᾶλλα τὸ θεῖον τοῦτο μυστήριον, ὅτιπερ αὐτὸ τὸ ἀληθὲς τοῦ κυρίου σῶμα καὶ αἷμα, πρᾶγμα ἱερὸν ὡς εἴρηται ὄν, ὅμως καὶ σημεῖόν ἐστὶν ἱερὸν πράγματος ἄλλου. σημαίνει γὰρ δὴ τὸ μυστικὸν τοῦ Χριστοῦ σῶμα καὶ τὴν ἐν πνεύματι καὶ θεῖα ἀγάπῃ τῆς ἐκκλησίας ἐνότητά. ὃ δὴ οὐκέτι ἄλλο πρᾶγμα σημαίνει, ἀλλὰ μόνον σημαίνεται. ὥστε τὸ ὄρατὸν τε καὶ αἰσθητὸν τοῦ τῆς προθέσεως ἄρτου τε καὶ οἴνου εἶδος διττοῦ πράγματος εἶναι σημαντικόν, ἐνὸς μὲν τοῦ ἀληθοῦς σώματος τοῦ δεσπότου, ὃ καὶ πρᾶγμα σημαινόμενον καὶ σημεῖόν ἐστὶν ἱερὸν, δευτέρου δὲ τοῦ μυστικοῦ τῆς ἐκκλησίας

quaerimus, facilius elucescat, aliqua altius repetenda sunt, antequam institutae quaestionis seriem aggrediamur.

Ante omnia igitur sciendum est tam hoc sacrosanctum communionis, **2.** de quo agimus, quam caetera ecclesiae sacramenta ideo sacramenta
5 vocitari, quoniam aliud in se habent quod videtur, aliud quod non corporis oculis, sed solo intellectu comprehenditur. Quae videntur, sensibilia sunt, quae vero intellectu percipiuntur, spiritalia. Unde spiritus et vita dicuntur. *Verba autem, quae dixi vobis, inquit Dominus, spiritus sunt et vita.* Horum praeterea sacramentorum singula quaeque
10 duobus accipiuntur modis. Aut enim sacramentum signum est, aut id quod significatur. Primum quidem signum tantummodo et est et dicitur. Secundum vero res est, quae eo signo significatur. Omnis enim theologica doctrina teste Augustino signis constat et rebus. Et res quidem sunt, quae ut significatae accipiuntur, signa vero, quorum
15 omnis in significando est usus. Etsi enim omne signum res sit — nam quod non est res, ut idem Augustinus inquit, nihil omnino est, et sic signum esse non potest —, hoc tamen hoc loco signum accipitur non ut res significata, sed ut signum rem ipsam significans, quatenus scilicet signum est, et non quatenus res aliqua est. Quemadmodum cum
20 ascendentem cernimus fumum, non quatenus substantia aliqua sive res est, sed quatenus solum est signum ignis, signum esse dicimus, quia substantia et res aliqua est. Nam omne quidem signum res aliqua est, non tamen omnis res alterius rei est signum. Sunt enim res aliquae dumtaxat ut significatae, non autem ut signa aliquid aliud signifi-
25 cantia.

Quod in aliis sacramentis facile comprehendere potest. Etenim in **3, 1** sacramento baptismatis ablutio carnis per aquam ita est sacramentum, ut dumtaxat signum sit ablutionis peccatorum. Ipsa enim peccatorum remissio res est significata, nihil ultra significans. Hoc idem in reliquis
30 sacramentis. Ergo et in sacramento eucharistiae alterum est solum signum ut panis et vini visibilis species, alterum res significata ut ipsum verum Domini corpus et sanguis, quod ex immaculatis beatae virginis sanguinibus assumpsit. Verum hoc proprium habet praeter alia divinum hoc sacramentum eucharistiae, quod in eo res significata
35 alterius etiam rei signum est. Ipsum enim verum Domini corpus et sanguis, cum res sit signo panis et vini significata, ut mox ostendemus, est tamen alterius rei signum, cum significet mysticum Christi corpus et ecclesiae in Spiritu sancto unitatem. Hoc vero non amplius aliam rem significat, sed tantum significatur. Ita fit, ut visibilis simul ac sensibilis
40 species panis et vini duplicis rei significatrix sit. Significat enim et verum corpus Domini, et res significata et signum sacrum est et mysti-

20 οὐχ' ἦ M οὐχί B | 21 εἶτε πράγμα M εἶτε καὶ πράγμα B | 28 ἐκπλήσεως M ἐκπλήσεως B

- σώματος εἴτε πληρώματος, διὸ καὶ σημεῖον λέγεσθαι μόνον ἱερὸν. αὐτὸ δὲ τὸ ἀληθὲς τοῦ Χριστοῦ σῶμα καὶ αἷμα, τὸ ὑπὸ τῆ τοῦ ἄρτου καὶ οἴνου σκιᾷ ἐπικαλυπτόμενόν τε καὶ νοούμενον, σημαίνεσθαι μὲν ὑπὸ τοῦ ἄρτου καὶ οἴνου, σημαίνειν δὲ τὸ μυστικὸν τῆς ἐκκλησίας ἡνωμένον ὑπὸ κεφαλῆ τῷ Χριστῷ σῶμα, ὅθεν καὶ πρᾶγμα καὶ ἱερὸν λέγεσθαι σημεῖον. τὸ δὲ γε μυστικὸν ὑπ' 5 ἀμφοῖν τοῖν προειρημένοις σημαινόμενον πρᾶγμα μόνον ὃν μηκέτι περαιτέρω οὐδενὸς ἄλλου εἶναι σημεῖον. καὶ τὸ μὲν μόνως σημεῖον δυοῖν εἶναι πραγμάτοις σημεῖον, τοῦ τε ἀληθοῦς τοῦ τε μυστικοῦ σώματος. τὸ δὲ πρᾶγμα μόνως καὶ οὐκέτι σημεῖον ὃν δυοῖν ἱεροῖν σημείοις εἶναι πρᾶγμα, τοῦ ὁρατοῦ
- B 80** **M 108^v** δηλονότι εἶδους ἄρτου καὶ οἴνου καὶ τοῦ τούτοις ἐμπεριεχομένου ἀληθοῦς 10 σώματος. τὸ δ' ἀληθὲς σῶμα καὶ αἷμα πρὸς θάτερον μὲν, τό γε δηλονότι ὁρατόν τε καὶ αἰσθητόν μυστήριον, ὡς σημαινόμενον πρᾶγμα νοεῖσθαι, πρὸς δὲ τὸ μυστικὸν σῶμα σημείου λόγον ἐπέχειν. καὶ αὖ τὸ μὲν πρῶτον καὶ μόνως σημεῖον ὀφθαλμοῖς ὑποπίπτειν, τὸ δὲ δεύτερον σημεῖόν τε καὶ ἱερὸν πρᾶγμα ὃν ψυχῇ πιστεῦσθαι, τὸ δὲ γε τρίτον πρᾶγμα ὃν μόνον καὶ σημαινόμενον 15 καρδίᾳ λαμβάνεσθαι. ἔτι τε τὸ μὲν πρῶτον οὐ σημαίνει μόνον, ἀλλὰ καὶ περιέχει τὸ δεύτερον. ἐν γὰρ τῆ ἄρτου καὶ οἴνου μορφῇ ἢ τοῦ σώματος καὶ αἵματος ἀλήθεια περιεῖληπται, εἰς αὐτά γε οὐσιωδῶς τοῦ ἄρτου καὶ οἴνου μεταβληθέντων. τὸ δὲ γε δεύτερον εἰ καὶ σημαίνει, οὐ μέντοι καὶ περιέχει. τό γε μὴν τρίτον οὐ γε σημαίνει οὔτε τι ἄλλο περιέχει. 20
- ² Τούτοις δὲ ἀληθέσι γε οὐσι τοῖς λόγοις ἔπεται τὸ καὶ τοὺς τοῦ θεοῦ μεταλαμβάνοντας σώματος τοὺς μὲν καὶ αὐτῶν τῶν μυστηρίων καὶ πνευματικῶς αὐτῶν μεταλαμβάνειν, οἳ δὲ εἰσιν οἱ ἀξίως μεταλαμβάνοντες καὶ σύσσωμοι γινόμενοι τῷ Χριστῷ, τοὺς δὲ γ' ἀναξίως μεταλαμβάνειν μὲν τῶν μυστηρίων καὶ αὐτοῦ τοῦ ἀληθοῦς σώματος τοῦ Χριστοῦ, μὴ μέντοι πνευ- 25 ματικῶς αὐτῶν μετέχειν μὴ τῆς θείας ἐκείνης ἐνότητος ἀπολαύοντας. τοῦτο γὰρ ἐστίν, ὃ φησιν ὁ ἀπόστολος, εἰς κρίμα ἑαυτῷ ἐσθίειν καὶ πίνειν. οὐκ ἂν δὲ εἰς κρίμα τε καὶ κατάκριμα μετελάμβανεν ὁ πνευματικῶς αὐτῶν μεταλαμβάνων καὶ σύσσωμος ἤδη γινόμενος τῷ Χριστῷ. εἰσὶ δ' οἱ καὶ τοῦ μυστηρίου
- M 109** μὴ μετέχοντες ὁμῶς κοινωνοῦσιν αὐτοῦ πνευματικῶς, ὥσπερ ἂν εἴ τις ἢ 30 προβεβηκῶς ἢ καὶ βρέφος μετὰ τὸ βαπτισθῆναι τε καὶ πιστεῦσαι μήπω τοῦ κυριακοῦ σώματος μετασχὼν εὐθύς τῷ χρεῶν λειτουργήσειεν. οὐδὲν γὰρ ἤττον τῆς ἱεραῆς μετέλαβε κοινωνίας καὶ τοῦ κείνης ἀποτελέσματος ἔτυχε μέλος ἤδη γινόμενον τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς ἐκείνου μέτοχον βασιλείας. ταῦτα δὲ φανερά πᾶσιν ὄντα καὶ ἀναντίρρητα — τίς γὰρ ἂν ἀρνήσαιο μὴ οὐς μὲν τῶν 35 κοινωνούντων μηδεμίαν χάριν, ἀλλὰ καὶ ἀντὶ χάριτος κρίμα τε καὶ ποινήν, οὐς δὲ καὶ χάριν δαψιλέστατα δέχεσθαι, ἄλλους δ' αὖ καὶ μὴ κοινωνοῦντας, ἂν μὴ καταφρονήσει μόνον ἢ ἀμελείᾳ ἀλλ' ἀνάγκη τοῦτο γένηται, τῆς θείας χάριτος σπᾶν; — ταῦτ' οὖν οὕτω σαφῆ ὄντα, ὡς εἴρηται, καὶ τὴν τῶν θείων
- B 81** τούτων μυστηρίων εἰς τρία διαίρεσιν, ἥπερ ἐκτέθειται, ἀναγκείαν τε καὶ ἀληθῆ 40 δεικνύει.

cum ecclesiae corpus. Quare panis et vinum signum est dumtaxat. Ipsum autem verum Christi corpus et sanguis, quod sub umbra tegitur panis et vini, significatum quidem a pane et vino, significans autem mysticum ecclesiae corpus, et res est et signum. Mysticum vero ex
 5 utroque significatum res tantum est nec ultra alterius signum. Praeterea quod tantum signum est, duarum rerum est signum, veri scilicet et mystici corporis. Quod autem res est et non amplius signum. Duorum sacrorum signorum res est, hoc est visibilis speciei panis et vini et veri in eis contenti corporis Domini. Verum autem corpus et sanguis, si
 10 ad alterum aspicias invisibile sacramentum, res est, si ad mysticum corpus, est signum. Rursus primum quidem, quod signum tantummodo est, oculis subest; secundum, quod res est et signum, animo exceditur; tertium, quod res sola est, corde percipitur. Ad haec primum quidem non modo significat, sed etiam continet secundum. In specie enim
 15 panis et vini veritas corporis et sanguinis continetur, cum in illa substantia panis vini que mutetur. Tertium vero quamquam significet, non tamen continet.

Haec cum verissima sint, illud etiam sequitur ex iis, qui divini
 corporis participes fiunt, alios quidem sacramentaliter spiritaliterque
 20 participes fieri, quales sunt qui digne communionem accipiunt, alios vero sacramentaliter et non spiritaliter, ii sunt, qui indigne commu-
 cant. Sumunt enim verum corpus Christi, non tamen sacramenti effec-
 tum accipiunt nec Christo uniuntur. De iis inquit apostolus, quod
 iudicium sibi manducant et bibunt. Non enim iudicium et condem-
 25 nationem manducarent et biberent, si spiritaliter communicassent,
 immo iam Christo unirentur. Sunt alii qui, etsi non fiunt sacramentaliter
 participes, spiritaliter tamen communicant, quemadmodum si vel infans
 post baptismum vel aetate proventus nondum ob aliquam inevitabilem
 necessitatem recepto Christi corpore repentina morte deficiant. Nihil
 30 enim minus sacramenti participes fiunt, quam si communionem cepissent;
 fiunt enim membra Christi et regni caelestis haeredes. Haec igitur
 cum omnibus manifesta sint — quis enim neget ex his, qui commu-
 nionem sumunt, alios quidem nullam gratiam, immo vero pro gratia
 iudicium et poenam, alios vero gratiam largissime consequi, quosdam
 35 etiam sine communionem, dummodo id non contemptu vel negligentia,
 sed necessitate fiat, divinam mereri gratiam — cum, inquam, haec
 adeo clara et perspicua sint, tripartitam hanc divinatorum sacramentorum
 distributionem veram et necessariam esse probant.

15 ὃν ψυχῆ . . . πράγμα M² in marg. B in textu | 19 δεύτερον corr. M² ex τρίτον] τρίτον B | 20 τό γε μὴν . . . περιέχει M² in marg. B om. | 21 λόγοις add. M² | 24 γ' ἀναξίως M ἀναξίως B | 26 ἀπολαύοντας M ἀπολάβοντας B | 34 γινόμενον M γινόμενος B | 40 ἥπερ corr. M² ex εἴπερ

4. Καὶ ταῦτα μὲν ταύτη. ἔπεται δὲ τούτοις οἶον ἤδη προαποδεδειγμένον διττὸν εἶναι τε καὶ πιστεῦεσθαι δεῖν τὸ Χριστοῦ σῶμα, ἐν μὲν τὸ ἀληθές, ἐν δὲ τὸ μυστικόν. καὶ ἀληθές μὲν τὸ ἐν τῷ ἱερῷ τούτῳ τῆς εὐχαριστίας μυστηρίῳ ἱεουργούμενόν τε καὶ τελειούμενον καὶ ὑπὸ παραπετάσματι τῆ τοῦ ἄρτου καὶ οἴνου μορφῇ ἱερῶς συγκαλυπτόμενόν τε καὶ περιεχόμενον, 5 ταυτό γε τῷ ἐκ τῆς ἀγίας παρθένου ἀσπόρως εὐδοκίᾳ πνεύματος θείου ἀνα-
- M 109^v ληφθέντι σώματι καὶ αἵματι ὄν, αὐτοῦ τοῦ δεσπότου ἐν τῇ παραδόσει τοῦ μυστηρίου φαμένου· »τοῦτό ἐστι τὸ σῶμά μου«, καὶ αὖ· »τοῦτό ἐστι τὸ αἷμά μου«, τὸν φαινόμενον ἄρτον δεικνύντος καὶ ἐπενεγκόντος· τὸ ὑπὲρ ὑμῶν κλώμενον, καὶ τὸ ὑπὲρ ὑμῶν ἐκχυνόμενον εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν. μυστικὸν δὲ 10 τὸ τῆς ἐκκλησίας πλήρωμα καὶ τὸ τῶν πιστῶν συνάθροισμα. εἶναι γὰρ δὴ καὶ τοῦτο τοῦ Χριστοῦ σῶμα οὐδεὶς δὲ οὐκ ἂν σύνθοιτο τοῦ ἀποστόλου ἀκούων λέγοντος· »κεφαλὴ τῆς ἐκκλησίας ὁ Χριστός«. κεφαλὴ δὲ ἄνευ μελῶν οὐκ ἂν εἴη κεφαλὴ. μέλη τοίνυν ἡμεῖς Χριστοῦ, καὶ κεφαλὴ ἡμῶν ὁ Χριστός.
- B 81^v καὶ πάλιν· »ὑμεῖς ἐστε σῶμα Χριστοῦ καὶ μέλη ἐκ μέρους.« καὶ αὖ· »ὁ 15 ἄρτος ὄν κλώμεν, οὐχὶ κοινωνία τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ ἐστίν;« καὶ αὖθις· »εἰς ἄρτος, ἐν σῶμα«, φησίν, »οἱ πολλοὶ ἐσμεν«, καὶ τὴν αἰτίαν ἐπάγων· »οἱ γὰρ πάντες ἐκ τοῦ ἐνὸς ἄρτου μετέχομεν«, ἔφη. ἐφ' οἷς ὁ Χρυσόστομος· »τί γὰρ λέγω κοινωνίαν;« φησίν, »αὐτὸ ἐσμέν ἐκεῖνο τὸ σῶμα. τί γὰρ ἐστίν ὁ ἄρτος; σῶμα Χριστοῦ. οὐχὶ σώματα πολλά, ἀλλὰ σῶμα ἓν. καθάπερ γὰρ 20 ὁ ἄρτος ἐκ πολλῶν συγκείμενος κόκκων ἤνωται, ὥστε μηδαμοῦ φαίνεσθαι τοὺς κόκκους, ἀλλὰ εἶναι μὲν αὐτούς, ἄδηλον δὲ αὐτῶν εἶναι τὴν διαφορὰν τῆ συναφείᾳ, οὕτως καὶ ἀλλήλοις καὶ τῷ Χριστῷ συναπτόμεθα.« καὶ ὁ ἱερὸς Διονύσιος· »τὰ μὲν ἐγκεκαλυμμένα δῶρα πρὸς τὸ ἐμφανὲς ἄγων«, φησί,
- M 110 »τὸ δὲ ἐνιαῖον αὐτῶν εἰς πολλὰ διαιρῶν, καὶ τῇ τῶν διανεμομένων πρὸς τὰ 25 ἐν οἷς γίνεται κατ' ἄκρον ἐνώσει, κοινωνοὺς αὐτῶν ἀποτελῶν τοὺς μετέχοντας.« καὶ ἄνωτέρω περὶ τοῦ Ἰησοῦ λέγων· »τὰ καθ' ἡμᾶς ταπεινὰ τοῖς θειοτάτοις αὐτοῦ κατ' ἄκρου ἐνώσθαι«, φησίν, »εἴπερ καὶ ἡμεῖς ὡς μέλη σώματι συναρμολογηθῶμεν αὐτῷ, κατὰ τὸ ταυτόν τῆς ἀλωβήτου καὶ θείας ζωῆς.«
- B 82 καὶ ὁ Δαμασκηνὸς δὲ Ἰωάννης ὁ θεῖος ἐν τῷ περὶ τῶν ἀγίων καὶ ἀχράντων 30 μυστηρίων κεφαλαίῳ· »τιμήσωμεν αὐτό«, φησί, »πάσῃ καθαρότητι ψυχικῇ τε καὶ σωματικῇ· διπλοῦν γὰρ ἐστι.« λέγει δὲ καὶ ὁ ἱερὸς Αὐγουστῖνος· ὄν τρόπον ἐκ πολλῶν σίτου κόκκων εἰς ἀποτελεῖται ἄρτος καὶ πολλῶν σταφυλῶν ποτήριον ἐκθλίβεται ἓν, οὕτως ἐκ πολλῶν πιστῶν ἐν συντελεῖται μυστικὸν Χριστοῦ σῶμα. ὡς γὰρ ἐκ πολλῶν μελῶν τε καὶ μερῶν ἕκαστον σύγκειται 35 σῶμα, οὕτω καὶ ἡ τῆς ἐκκλησίας ἐνότης ἐκ διαφόρων ἀποτελεῖται προσώπων, τῶν προεγνωσμένων δηλονότι, τῶν προωρισμένων, τῶν κεκλημένων, τῶν δεδικαιωμένων, τῶν δεδοξασμένων. οὗς γὰρ προέγνω ὁ θεός, τούτους καὶ

8 Mt 26, 26—28. | 13 Eph 5, 23. | 15 1 Cor 12, 27. | 1 Cor 10, 17. | 18 1 Cor 10, 17 | 23 Cf. Chrysost., Hom. 30 in 1 Cor (PG 61, 249 sq.). | 24 Dionys. Areop., De eccl. hier. III 3 § 13 (PG 3, 444 C). | 27 Dionys. Areop., De eccl. hier. III 3 § 12 (PG 3, 444 B). | 31 Joh. Dam., De fide orth. IV 13 (PG 94, 1149 A). | 32 Cf. Augustinus, Sermo 227 (PL 38, 1099 sqq). In Joh. ev. tract. 26, 15—18 (PL 35, 1614).

Ex his sequi videtur Christi quoque corpus duplex esse: verum⁴, alterum, alterum mysticum. Et verum quidem est, quod in hoc divino eucharistiae sacramento consecratur atque conficitur sub visibili specie panis et vini. Hoc idem est cum eo corpore, quod fuit ex beata virgine⁵ Spiritus sancti obumbratione conceptum. De quo ipse Dominus in exhibitione sacramenti, cum nobis sensibilem panem vinumque ostendisset, ait: *Hoc es corpus meum et Hic est sanguis meus*; deinde addidit: *quod pro vobis tradetur, et qui pro vobis effundetur in remissionem peccatorum*. Mysticum autem eius corpus est ecclesia et congregatio fidelium.¹⁰ Hanc enim negare corpus Christi nemo ausit, praesertim audiens apostolum dicentem ecclesiae caput Christum esse. Caput enim sine membris non esset caput. Quapropter membra Christi nos sumus, et caput nostrum est Christus. Unde clamat apostolus: *Vos estis corpus Christi et membra ex parte*. Et rursus: *Panis, quem frangimus, nonne communicatio corporis Domini est?* Et iterum: *Unus panis*, ait, *et unum corpus multi sumus*. Et reddens eius rationem addit: *Omnes enim ex uno pane participamus*. Quae verba dum exponere nititur Chrysostomus noster, ita inquit: »Quid dico communionem? Ipsum illud corpus sumus. Quid enim est panis nisi corpus Christi? Non corpora multa,¹⁵ sed corpus unum. Quemadmodum enim panis ex multis constans grana, ita compositus est, ut nusquam grana videantur, et sunt quidem grana, sed propter coniunctionem nullo discrimine discernuntur, ita nos quoque et invicem et Christo coniungimur.« Damascenus quoque ubi de sacrosanctis mysteriis tractat: »Honoremus, ait, Christi corpus omni²⁵ animi corporisque puritate; duplex etenim est.« Augustinus etiam occidentalis ecclesiae lumen: Quemadmodum, inquit, et multis granis unus conficitur panis, et ex racemis multis unus calix exprimitur, sic ex multis fidelibus unum corpus mysticum integratur. Enimvero sicut ex multis membris et partibus unumquodque corpus constat, ita ecclesiae³⁰ unitas ex diversis personis conficitur, videlicet ex praescitis, praedestinatatis, vocatis, iustificatis et glorificatis. *Quos enim praescivit Deus, hos et praedestinavit, et quos praedestinavit, hos vocavit, et quos vocavit, hos et iustificavit; et quos iustificavit, hos et glorificavit*, inquit apostolus. Efficiens vero huius mystici corporis est ipsum verum Christi corpus³⁵ et eius communicatio, si digne fiat. Quod significant verba illorum, qui dicunt: »Oramus, ut hoc corpus tuum praestet participantibus sobrietatem animae, remissionem peccatorum, communionem tecum.« Quid enim aliud est communio quam unitas cum Christo, annexio

4 μυστηρίω M μυστήριον B | 9 ὑμῶν M ἡμῶν B | 11 συνάθροισμα M ἄθροισμα B |
16 Χριστοῦ M κυρίου V Domini Versio lat. | 23 καὶ ὁ ἱερὸς . . . θείας ζωῆς om Versio
lat. | 28 ἐνώσθαι M ἐνώσας B | 30 καὶ ὁ B om. | 31 ψυχικῇ τε καὶ σωματικῇ V
om. M | 34 μυστικὸν M² in marg. B in textu

προώρισε, καὶ οὐς προώρισε, τούτους καὶ ἐκάλεσε. καὶ οὐς ἐκάλεσε, τούτους καὶ ἐδικαίωσε. καὶ οὐς ἐδικαίωσε, τούτους καὶ ἐδόξασε», Παῦλος ὁ θεῖος φησιν. εἶναι δέ γε τούτου τοῦ μυστικοῦ σώματος ἀποτελεσματικὸν τὸ ἀληθές τοῦ Χριστοῦ σῶμα καὶ τὴν κατ' ἀξίαν ἐκείνου μετάληψίν τε καὶ κοινωνίαν εἴση διανοησάμενος, τί βούλονται οἱ λέγοντες, ὥστε γενέσθαι τοῖς μετα- 5 λαμβάνουσιν εἰς νῆψιν ψυχῆς, εἰς ἀφесιν ἁμαρτιῶν, εἰς πνεύματος ἁγίου κοινωνίαν, εἰς παρρησίαν τὴν πρὸς σέ. ἔστι γὰρ δὴ κοινωνία οὐδὲν ἄλλο ἢ ἢ πρὸς Χριστὸν ἐνότης, ἢ πρὸς τὴν κεφαλὴν τῶν μερῶν συναρμολογία, ἢ τῶν μερῶν πρὸς τὸ ὅλον συναγωγή. ὅθεν καὶ κοινωνία ἰδιαίτατα τὸ θεῖον μυστήριον τοῦτο καλεῖται καὶ σὺνάξις παρὰ Διονυσίῳ τῷ θεῖῳ. »συνάγει 10 γὰρ δὴ τὰ διεστῶτα, καὶ ἐν τὰ πολλὰ καὶ ὁμοια ποιεῖ τὰ διάφορα, καὶ εἰς μίαν ἀνάγει τὰ διεσπαρμένα τε καὶ διηρημένα ἐνότητα.« ὅθεν καὶ ὁ Δαμασκηνὸς Ἰωάννης ἐν τῷ προειρημένῳ περὶ τῶν μυστηρίων λόγῳ· »κοινωνία λέγεται τε καὶ ἔστιν ἀληθῶς«, φησίν, »διὰ τὸ κοινωνεῖν ἡμᾶς δι' αὐτῆς τῷ Χριστῷ καὶ μετέχειν αὐτοῦ τῆς σαρκός τε καὶ τῆς θεότητος· κοινωνεῖν δὲ 15 καὶ ἐνοῦσθαι καὶ ἀλλήλοις δι' αὐτῆς. ἐπεὶ γὰρ ἐξ ἐνός ἄρτου μεταλαμβάνομεν, οἱ πάντες ἐν σῶμα Χριστοῦ καὶ ἐν αἷμα καὶ ἀλλήλων μέλη γινόμεθα, σύσσωμοι Χριστοῦ χρηματίζοντες.« καὶ αὐτὸ ἐν τῷ αὐτῷ· »δι' αὐτοῦ καθαιρόμενοι, δηλονότι τοῦ θείου σώματος καὶ αἵματος, ἐνούμεθα τῷ σώματι τοῦ κυρίου καὶ τῷ πνεύματι αὐτοῦ καὶ γινόμεθα σῶμα Χριστοῦ.« διὸ καὶ Μεσσίας εἶτε 20 μεσίτης καὶ λίθος ἀκρογωνιαῖος καλεῖται ὁ κύριος, ὡς τὰ διεστῶτα συνάπτων

B 83 καὶ τὰ διηρημένα συνάγων. »μεσίτης τε γὰρ ἐνός οὐκ ἔστιν«, ἀλλὰ δυοῖν, ὁ μέγας φησὶ Παῦλος. καὶ ὁ ἀκρογωνιαῖος λίθος δυοῖν ἔστι τοίχοιν ἀπεσχοινισ-

M 111 μένοι ἀλλήλοιν δεσμός τις καὶ συναφή.

5, 1 Ἄλλ' ἐπεὶ καὶ περὶ τούτων ἱκανῶς εἴρηται, τρίτον προσθετέον τοῖς 25 προειρημένοις ἐπόμενον, ὡς τὸ τοῦ κυρίου ἀληθές σῶμα καὶ ἀλήθειά ἐστι καὶ τύπος εἶτε καὶ σύμβολον. εἴρηται γὰρ δὴ τό τε τοῦ ἄρτου καὶ οἴνου εἶδος τε καὶ μορφήν τὴν αἰσθητὴν τύπον εἶτε καὶ ἱερὸν σημεῖον τοῦ ἀληθοῦς σώματος τοῦ κυρίου τοῦ ἐν αὐτοῖς ἐμπεριεχομένου εἶναι καὶ αὐτοῦ δὲ τοῦ μυστικοῦ, τὸ τ' ἀληθές σῶμα αὐτὸ τύπον τε καὶ σύμβολον τοῦ μυστικοῦ καὶ ἐκκλησιαστι- 30 κοῦ σώματος φέρειν. καὶ αὐτὸ ἐν τῷ θυσιαστηρίῳ ἱεουργούμενον ἀληθές τοῦ κυρίου σῶμα τύπον εἶτε ἀντίτυπα τῶν μελλόντων λέγεσθαι ὁ ἱερὸς Δαμασκηνὸς ἐν τῷ τέλει τοῦ προειρημένου περὶ τῶν μυστηρίων κεφαλαίου μαρτυρεῖ λέγων· »ἀντίτυπα τῶν μελλόντων λέγεσθαι, οὐχ ὡς μὴ ὄντα ἀληθῶς σῶμα καὶ αἷμα Χριστοῦ, ἀλλ' ὅτι νῦν μὲν δι' αὐτῶν μετέχομεν τῆς Χριστοῦ 35 θεότητος, τότε δὲ νοητῶς διὰ μόνης τῆς θεᾶς.« ἢ ὡς ὁ Γρηγόριος ὁ Διάλογος σαφέστερον λέγει, ὅτι οὐ μὲν νῦν μεταλαμβάνομεν σώματος καὶ αἵματος,

B 83' ὑπὸ τῆ ἄρτου καὶ οἴνου μορφῇ μεταλαμβάνομεν αὐτοῦ, τότε δὲ φανερᾶ θεωρία, καὶ ὡσπερ ἔστιν ἀληθῶς, ὁψόμεθα αὐτό. ὅτι δὲ τὸ μυστήριον τοῦτο τύπος

2 Rom 8, 29 sq. | 9 Cf. Dionys. Areop., De eccl. hier. III 1 (PG 3, 424). | 11/12 Cf. Dionys. Areop., l. c. III 3 § 3 (PG 3, 429 AB). | 13 Joh. Dam., De fide orth. IV 13 (PG 94, 1153 A). | 18 Joh. Dam., l. c. IV 13 (PG 94, 1152 B). | 22 Gal 3, 20. | 25 Cf. Eph 2, 14. 20. | 34 Joh. Dam., l. c. IV 13 (PG 94, 1153 BC). | 36 Gregor. M.?

membrorum ad caput, convenientia partium ad totum? Unde et communio vocatur proprie hoc sacramentum. Et synaxis apud Dionysium dicitur, hoc es collectio. Colligit enim, quae apud se distant, et multa unum facit et dissimilia aequat et in unum sparsa reducit.

5 Quamobrem idem Damascenus eo, quo supra memoravimus, loco: »Communio, inquit, dicitur et est ideo, quia per eam communicamus cum Christo et carnis divinitatisque eius participes sumus et invicem coniungimur atque unimur. Cum enim ex uno pane participamus, omnes unum Christi corpus et unus sanguis et membra alter alterius
10 eiusdem cum Christo corporis efficimur.« Et rursus ibidem: »Per Christi corpus et sanguinem purgati unimur corpori Domini et spiritui eius et corpus Christi efficimur. Unde et Messias seu mediator et lapis angularis dicitur Dominus, quasi coniungens extrema et uniens divisa. *Mediator unius non est*, sed duorum, inquit Paulus, et lapis angularis
15 duorum parietum vinculum et coniunctio est.«

Post haec illud quoque tertio loco addendum est, quod verum 5, 1 Domini corpus et veritas est et figura. Siquidem ostensum est, quemadmodum panis et vini visibilis species figura seu signum est veri et in eis contenti Domini corporis et etiam mystici corporis, ita ipsum corpus
20 verum figuram mystici et ecclesiastici corporis esse. Ad haec verum Domini corpus, quod in altari consecratur, futurorum figuram dici Damascenus eo, quo supra memoravimus loco, testatur: »Significativa, inquit, futurorum dicuntur, non quia verum sint corpus sanguisque Christi verus, sed quia nunc quidem per illa divinitatis participes
25 efficimur, tunc vero per intellectum sola visione fruemur divinitatis.«

Quod apertius et Gregorius dicit, quod nunc quidem participamus corpus et sanguinem sub speciebus panis et vini, tunc autem clara visione, et sicut vere est, videbimus illud.

Cavendum autem, ne quis propterea, quod eucharistiae mysterium 2
30 figura esse dicitur, dicere aut omnino suspicari audeat non esse verum Domini corpus. Absit tanta blasphemia a fidelium mentibus. Hoc modo et pretiosa mors eius non esset vera mors, quod partim ablutionis delictorum nostrorum, partim iustificationis nostrae figura sit. Vas namque electionis est, qui dicit: »*Christus mortuus est peccatis nostris*
35 *et resurrexit propter iustificationem nostram.*« Et Petrus: »*Christus passus est pro nobis, relinquens nobis exemplum.*« Mors igitur Christi mortis nostrae secundum peccatum et resurrectio eius vitae nostrae per iustificationem iuxta primariorum apostolorum sententiam exemplum

1 και οὗς . . . ἐκάλεσε M² in marg. | 6 εἰς πνεύματος . . . πρὸς σέ M εἰς κοινωνίαν πρὸς σέ V communionem tecum *Versio lat.* | 8 τὴν M Χριστὸν B | 27 σύμβολον] ἢ ὑπογραμμὸς add. M quod M² del. | 36 ὁ Διάλογος Γρηγόριος B | 39 ὅτι corr. M² supra rasura | τὸ μυστήριον τοῦτο M² in marg. B in textu

- εἶτε καὶ σύμβολον λέγεται καὶ ἅμα ἀλήθεια, ὡς τοῦ μὲν τοῦ ἄρτου τε καὶ οἴνου εἶδους ὄντος συμβόλου, ἀληθείας δὲ τοῦ ἐν αὐτοῖς ἐμπεριεχομένου
- M 111^v** ἀληθοῦς σώματος, καὶ ὁ θεῖος Διονύσιος δείκνυσι πολλαχοῦ τοῦ περὶ συνάξεως κεφαλαίου σύμβολα αὐτὰ καλῶν. καὶ μετὰ τὴν ἱεουργίαν ὑπ' ὄψιν», γὰρ φησιν, »ἄγει τὰ ὑμνημένα διὰ τῶν ἱερῶς προκειμένων συμβόλων.« ⁵ καὶ πάλιν· »τῶν πολλῶν εἰς μόνον τὰ θεῖα σύμβολα παρακυψάντων, αὐτοῦ δέ«, λέγει δὲ τὸν ἱεράρχην »ἀεὶ τῷ θεαρχικῷ πνεύματι πρὸς τὰς ἁγίας τῶν τελουμένων ἀρχὰς ἀναγομένου».
- ² Οὐ μέντοι γε, διότι τὸ τῆς εὐχαριστίας μυστήριον τύπος ἐνίοτε καὶ σύμβολον εἶτε καὶ ὑπογραμμὸς λέγεται, τολμητέον εἰπεῖν ἢ ὅπως ἐννοῆσαι μὴ ¹⁰ ἀληθὲς εἶναι σῶμα κυριακόν. ἀπαγε τῆς βλασφημίας. ἢ γὰρ ἂν καὶ ὁ τίμιος αὐτοῦ θάνατος τύπος ᾖ τῆς τῶν ἁμαρτιῶν ἡμῶν ἀπολούσεως καὶ ἡ ζωηφόρος ἀνάστασις τύπος οὔσα τῆς ἡμετέρας ἐγέρσεως οὐκ ἀληθῆς ἂν ᾔην. Παῦλος γὰρ ἐστὶν ὁ λέγων· »ὁ Χριστὸς τέθνηκεν ὑπὲρ τῶν ἁμαρτιῶν ἡμῶν, **B 84** καὶ ἀνέστη διὰ τὴν δικαίωσιν ἡμῶν.« καὶ Πέτρος ὁ θεῖος· »ὁ Χριστὸς ¹⁵ πέπονθεν ὑπὲρ ἡμῶν ἡμῖν καταλείπων ὑπογραμμὸν καὶ τύπον.« ὁ μὲν τοίνυν τοῦ Χριστοῦ θάνατος τοῦ καὶ ἡμᾶς δεῖν τῇ ἁμαρτίᾳ θανεῖν, ἡ δὲ θεῖα ἀνάστασις τοῦ τῇ δικαιοσύνῃ ζῆσαι τύπος καὶ ὑπογραμμὸς ἡμῖν κατὰ τοὺς κορυφαίους τῶν ἀποστόλων γέγονε. καὶ ὅμως οὐ διὰ τοῦτο οὐκ ἀληθῆς ἢ ὁ θάνατος ἢ ἡ ἀνάστασις αὐτοῦ, μηδ' εἰς νοῦν ἐλθοίτω ποτέ. ὅθεν καὶ τὸ τῆς εὐχαριστίας ²⁰ μυστήριον καὶ ἀλήθειά ἐστι καὶ τύπος εἶτε καὶ ἱερὸν ἐτέρων σημεῖον· καὶ **M 112** ὅμως οὐ διὰ τοῦτο ἔπεται ἄτοπον οὐδὲ ἐν. καὶ αὐτὸ γὰρ τὸ μυστηρίου ὄνομα οὐδὲν ἄλλο σημαίνει ἢ τύπον τινὸς φέρειν καὶ σημεῖον εἶναι ἐτέρου. κεκαλυμμένον τε γὰρ εἶναι δεῖ τὸ μυστήριον καὶ ἄλλο μὲν τὸ φαινόμενον, ἄλλο δὲ τὸ νοούμενον ἔχειν. ὅθεν καὶ μυστικὸς εἶρηται δεῖπνος, ἐν ᾧ μετὰ τὴν τοῦ ²⁵ νομικοῦ πάσχα βρῶσιν ἢ τοῦ ἱεροῦ σώματος καὶ αἵματος παραδέδοται τελετή. οὐ γὰρ διὰ τὸν ἄμνον μόνον τύπον ὄντα τοῦ σωτηρίου θανάτου, ἀλλὰ καὶ δι' αὐτὴν τὴν τῶν θείων μυστηρίων παράδοσιν μυστικὸς κέκληται δεῖπνος, ὡς **B 84^v** ἄρτου μὲν καὶ οἴνου ὄντων τῶν ὀρωμένων, σαρκὸς δὲ καὶ αἵματος τῶν νοουμένων. σημεῖον γὰρ ἐστὶν εἶτε καὶ τύπος, Αὐγουστίνος φησιν, ὃ παρὰ ³⁰ τὴν ὀρωμένην ἑαυτοῦ μορφήν ἄλλο τι ἀφ' ἑαυτοῦ νοεῖν δίδωσιν.
- ⁸ Ταραττέτω δὲ μηδένα ἢ αὐτὸ τοῦ τύπου τὸ ὄνομα ἢ ὃ φησιν ὁ Δαμασκηνὸς ἐν τῷ προειρημένῳ κεφαλαίῳ· »οὐκ ἐστὶ τύπος ὁ ἄρτος καὶ ὁ οἶνος τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ — μὴ γένοιτο — ἀλλ' αὐτὸ τὸ σῶμα τοῦ κυρίου τεθεωμένον αὐτοῦ τοῦ κυρίου εἰπόντος· τοῦτό μού ἐστιν, οὐχ ὁ τύπος τοῦ σώματος, ³⁵ ἀλλὰ τὸ σῶμα, καὶ οὐχ ὁ τύπος τοῦ αἵματος, ἀλλὰ τὸ αἷμα.« πρῶτα μὲν γὰρ ἐνταῦθα τῷ τοῦ ἄρτου καὶ οἴνου ὀνόματι οὐ τὸ αἰσθητὸν καὶ φαινόμενον αὐτῶν εἶδος, ὃ τῷ ὄντι τύπος ἐστίν, ἀλλὰ τὸ μεταβληθὲν ἤδη καὶ μεταποιηθὲν εἰς σῶμα καὶ αἷμα νοεῖ ὁ διδάσκαλος. ἔπειτα δὲ τύπον ἐνταῦθα λαμβάνει τὴν σκιάν καὶ τὸ αἰνίγμα μόνον καὶ μηδὲν ἄλλο ἢ τύπον ἐτέρου σημαντικὸν ἀπλῶς ⁴⁰

⁴ Dionys. Areop., De eccl. hier. III 2 (PG 3, 425 D). | ⁷ Dionys. Areop., l. c. II 2 (PG 3, 428 A). | ¹⁴ 1 Cor 15, 3. | ¹⁵ 1 Petr 2, 21. | ³⁰ Cf. Aug., Sermo 272 (PL 38, 1246 BC). | ³² Joh. Dam., De fide orth. IV 13 (PG 94, 1148 A).

et figura fuit. Nec tamen adeo mors et resurrectio eius non fuit vera mors et resurrectio. Est igitur eucharistiae sacramentum et veritas et figura. Ex quo nihil absurdi sequi videtur. Etenim ipsum quoque sacramenti nomen nihil significat aliud quam figuram alicuius et sig-
5 num alterius. Siquidem sacramentum tectum mysteriis secretumque esse decet et aliud extrinsecus prae se ferre, aliud habere quod intellegatur intrinsecus.

Neminem autem conturbare debet nomen istud figurae, nec id quod ait Damascenus: «Panis et vinum non est nisi figura corporis
10 et sanguinis Christi.» Absit, sed ipsum corpus Domini deificatum ipso Domino dicente: *Hoc est corpus meum*, et non: figura corporis mei, et: *Hic est sanguis meus*, et non: figura sanguinis mei. Primo enim panis et vini nomine non ipsam visibilem speciem panis et vini, sed substantialiter transmutatam in corpus et sanguinem intellegit. Deinde
15 figuram hoc loco intellegit umbram illam, quae nihil aliud praeterquam figura est, simpliciter aliud significans, nullam omnino faciendi vim et potestatem habens. Quemadmodum sacramenta veteris legis Novi Testamenti sacramentorum figura fuerunt, ut circumcisio baptismatis, sanguis hircorum et vitulorum Dominici sanguinis in arca crucis effusi,
20 et serpens pendens in eremo corporis Domini in cruce pendentis. Verum illa quidem figurae tantum erant et aliorum significativa, non effectiva, et sacrorum quidem significativa, non ipsa sacra. Nostra vero non modo significativa et figurae salutis sunt, verum etiam salutifera, hoc est effectiva salutis, ipsaque sacra et sacrae sacrarum rerum figurae.
25 Hoc enim interest inter veteris et novae legis sacramenta, quod illa quidem dumtaxat significabant salutem, haec etiam praebent, et illa quidem non sacra, sed sacrarum tantummodo rerum significativa, haec autem et significativa sacrarum rerum atque effectiva sunt. Hinc sanctus Hilarius ait: «Corpus Christi, quo in altari participamus,
30 figura quidem est, quatenus panis et vinum exterioribus apparet sensibus, veritas autem est, quatenus corpus et sanguis in veritate corde creditur.» Et Augustinus: «Christi corpus, inquit, et veritas et figura est: veritas quidem, in quantum virtute spiritus ex substantia panis et vini corpus efficitur; figura vero est illud, quod exterioribus sensibus
35 subiacet.» Nos itaque figuram hoc loco ita accipimus, quae scilicet quoad sensibiles species panis et vini aliud dumtaxat significet, quoad

3 δείκνυσαι B V] om. M | 4 καλῶν corr. M² ex καλεῖ M B | 8 ἀρχὰς M² corr. ex εὐχὰς M B | 10 εἶτε καὶ ὑπογραμμὸς B om. | 16 τύπον καὶ ὑπογραμμὸν B | 21 ἑτέρων M ἕτερον B | 22 μυστηρίου M μυστήριον B | 28 τὴν add. M² | 25/31 ὅθεν καὶ . . . νοεῖν δίδωσιν om. Versio lat. | 32 Δαμασκηνοῦς ἱερ. B post κεφαλαίῳ | 34 σώματος B add. καὶ αἵματος | 36/39 πρῶτα μὲν γὰρ . . . ἔπειτα δὲ M² in marg. | 36 πρῶτα M² πρῶτον B | 38/9 ὁ τῷ ὄντι . . . αἷμα B om. | 39 ἔπειτα δὲ] εἶτα B | λαμβάνει corr. M² ex νοεῖ ὁ διδάσκαλος. | ἐνταῦθα λαμβάνει] καλεῖ B